

Jana Švantnerová

KAPITOLY Z DEJÍN BARDEJOVSKÝCH ŽIDOV

Obsahom tohoto príspevku je stručný vstup do histórie Židov, ktorí sa v priebehu mnohých storočí usadili v Bardejove. V rámci vykreslenia osudov bardejovských Židov, článok poukazuje na jednotlivé aspekty ich náboženského a spoločenského života.

Dňa 30. novembra 2000 bola na zasadnutí generálnej konferencie UNESCO do zoznamu Svetového dedičstva zapísaná piata lokalita zo Slovenska – stredoveké jadro mesta Bardejov so židovským suburbiom. Zápisom do zoznamu bola na medzinárodnej úrovni potvrdená hodnota kultúrneho dedičstva, ktoré sa nachádza v tomto meste.

Súčasťou židovského suburbia dnes je Stará synagóga, komplex Mikve a prestavaný Bejt Ha-Midraš. V minulosti sa v areáli nachádzal aj rituálny bitúnok a bližšie neidentifikovaná bytová jednotka pristavaná k Bejt Ha-Midraš.¹

Komplex sakrálnych a hospodárskych budov židovskej náboženskej obce je situovaný za hradbami mesta Bardejov pred bývalou Latinskou (západnou) mestskou bránou. V minulosti bolo suburbium vyústením radovej zástavby domov ulice Dlhý rad. Prvá dochovaná zmienka o suburbiu je na mape mesta z roku 1877.

Pôvod židovského predmestia, ktorého torzovitý príklad je možné vidieť na Slovensku už len v Bardejove, je nutné hľadať v potrebe sústrediť náboženské, kultové a spoločenské potreby židovskej komunity na jedno miesto. Jeho stredobodom bola synagóga. Okolo nej boli sústredené obydlia, rituálne, spoločenské, komerčné a hospodárske objekty obce. Priestranstvo za hradbami, ktoré bolo zo západu ohraničené Mlynským potokom svojou odľahlosťou od jadra mesta, vyhovovalo židovským usadlíkom, ako aj predstaviteľom mestských a kresťanských inštitúcií a tiež obyvateľov mesta.

Predpoklad že Bardejov otvoril svoje brány Židom ešte pred rokom 1783, kedy rakúsko-uhorský cisár Jozef II. vydal tolerančný patent pre Židov a povolil im vstup do slobodných kráľovských miest, akým bolo aj mesto Bardejov, vychádza z jeho obchodnej aktivity a hospodárskej prosperity. Bardejov mal totiž významné postavenie na tzv. Starej obchodnej ceste, ktorá viedla z Budína smerom do Krakova a Lvova. Podnikanie takéhoto medzinárodného charakteru nemohlo existovať bez bankovníctva, ktoré sa stalo akousi vynútenou neslávne slávnou doménou Židov.²

Jednou zo zachovaných materiálnych pamiatok je kamenná platňa, ktorá je umiestnená na parapete ženskej galérie nad vstupom do hlavnej sály Starej synagógy. Tento

¹ V súčasnosti slúži celý komplex ako predajňa stavebného materiálu.

² Na IV. lateránskom koncile v roku 1215 padlo rozhodnutie, že len židia mohli realizovať tzv. nečistý obchod s peniazmi, ktorý bol práve z tohoto titulu odopretý kresťanom. Len židia mohli meniť peniaze a požičovať na úzere.

výnimočný hebrejský chronostichon poskytuje presné dátumy výstavby a čiastočne aj mená iniciátorov a fundátorov stavby Starej synagógy. Preklad je nasledovný³:

Dvadsaťdva rokov prešlo od tej doby, čo ruky Jozefove položili základy tohoto domu. Ale v tučnote jeho rokov ho vytrhla smrť z nášho kruhu a budova ostala nedokončená.

Trň a bodlač skoro rástli v jej palácoch, pokým táto čestná funkcia nepripadla jeho zaťovi.

A prišiel Jicchok a svoje ruky prosebne dvíhal k Všemohúcemu, nespali jeho oči, neodpočíval a neuspokojil sa dovtedy, kým mu Pán nepomohol. A práca sa dokončila prvého dňa mesiaca Elul roku 5596 - nech je táto budova svätynňou.

Dátum, ktorý figuruje v preklade chronostichonu - 1.Elul (novolunie) 5596 hebrejského kalendára, zodpovedá dňu 14. august 1836 kresťanského kalendára. Z toho vyplýva, že Stará synagóga bola postavená v rokoch 5574 (1814) – 5596 (1836). Nie je však možné s istotou tvrdiť, že priestory suburbia, ako ho poznáme dnes, boli obývané židovskými obyvateľmi mesta aj pred začiatkom výstavby synagógy, t.j. pred rokom 1814. Jedná sa hlavne o obdobie pred a po roku 1808⁴, v ktorom bola oficiálne založená židovská náboženská obec.

O pionieroch židovskej komunity sa však v podstate nič konkrétneho nevie. Ústna tradícia bardejovských Židov, ktorú archívnymi materiálmi mesta nie je možné vzhľadom na ich informačnú obmedzenosť potvrdiť, ale ani vyvrátiť, hovorí o rodine Nathana Gutmanna, ktorá ako prvá dostala právo na usídlenie sa a vstup do mesta. Jozef, syn Nathana

Gutmanna, býva stotožňovaný s Jozefom, ktorý položil základy Starej synagógy a jeho zať Izák Harpuder je považovaný za Jicchoka, ktorému sa podarilo stavbu dokončiť.

Archívne foto vstupnej fasády Starej synagógy

O prítomnosti Židov v meste však svedčia útržkovité správy v knihách a korešpondencii mesta Bardejov dochovaných v archíve mesta Bardejov. Zaujímavým príkladom je list z roku 1599 adresovaný mestskej rade od židovského lekára Anselmusa Ephorinusa z Krakova, v ktorom vyzýva svojich súkmeňovcov k modlitbám k Pánovi.⁵ Z toho istého roku pochádza aj zmienka v knihe daňových poplatníkov mesta.

Na zozname figurujú dve židovské mená.⁶ Z toho istého zdroja pochádza informácia, že v rokoch 1715/1716 bolo v meste 438 daňových poplatníkov so slovenskými, nemeckými, maďarskými priezviskami a s priezviskami znejúcimi latinsky, ale len 2 Židia,

³ Preklad pán Valeriána Trabalku (Inštitút Judaistiky FiF UK, Bratislave) a pán Daniel Polakovič (Židovské Muzeum, Praha).

⁴ In.: Dr. Eva Šefčáková: *Umelecko-historický a architektonický výskum židovského suburbia v Bardejove*, PÚ, Bratislava 1978-1980, str.45. Dr. Šefčáková uvádza ako zdroj tejto informácie: *Zsidó lexikon*, red. Ujvári, P., Budapest 1929, str. 92.

⁵ In.: Jana Lešková : *Bardejovská židovská náboženská obec v premenách času (s ohraničením od 18.storočia po vznik I.ČSR)*. Diplomová práca, FiF UK Ba, Katedra Slovenských dejín, r. 2001.

⁶ In.: *Dejiny Bardejova*, Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1975, s.160.

z ktorých jeden bol obchodník so zlatom a majiteľ koňa a pôdy a druhým bol majiteľ dvoch koní a jednej kravy.⁷

Dňa 21. januára 1745 hlásilo mesto v rámci celouhorskeho sčítania židovského obyvateľstva len Žida Josephusa Herskovica, jeho dvoch synov a tri dcéry.⁸

Nasledujúce tabuľky poskytujú rámcový pohľad na počet, štruktúru a zloženia obyvateľov mesta.⁹

Rok	Rímskokatolíci	Protestanti	Židia	Gréckokatolíci
1784	1851	1628	67	2

Rok	1820	1827	1846	1856	1857	1869	1880	1890	1896	1900
Počet obyvateľov	260	5097	4900		4222	5103	4884	5069		6096
Židia				486					1011	1715

Rok	Počet obyvateľov	Čechoslováci	Rusi	Maďari	Židia	Nemci	Iní	Rómovia
1921	6593	4234	111	172	1653	99	102	-
1930	7730	5133	213	128	1068	235	731	222

Rok	Počet obyvateľov	Slováci	Česi	Rusi	Nemci	Maďari	Poliaci	Židia	Rómovia	Iní
1938	7912	6341	235	130	21	127	61	669	320	6

Židovskí novousadlíci prichádzali do regiónu dnešného východného Slovenska v rámci prisťahovalectva predovšetkým z Haliče (dnešná oblasť Malopoľska), ako aj z ďalších pohraničných oblastí.¹⁰ Tieto migračné vlny boli spôsobené hlavne lokálnymi spoločenskými a ekonomickými obmedzeniami.¹¹

Exemplárnym príkladom pôvodu bardejovských Židov je práve spomínaná Stará sy-

⁷ In.: *Dejiny Bardejova*, Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1975, s.159.

⁸ In.: Gruenwald, Fuloep – Scheiber, Sándor (Ed.): *Magyar zsidó oklevéltár*, 7.zväzok, Budapešť 1963, str. 714, 715.

⁹ In.: *Dejiny Bardejova*, Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1975, s.260, 261. 338,339.

In.: Jana Lešková: *Bardejovská židovská náboženská obec v premenách času (s ohraničením od 18.storočia po vznik I.ČSR)*. Diplomová práca, FiF UK Ba, Katedra Slovenských dejín, r. 2001.

¹⁰ Židovské komunity vznikli aj v okolitých dedinách ako napr.: Zborov, Raslavice, Svidník, Stropkov, Bardejovská Nová Ves, Malcov, Kurima, Tročany, Abrahámovce a iné.

¹¹ Najsilnejšia židovská prisťahovalecká vlna zasiahla východoslovenský región koncom 18. storočia. Delenie území v rokoch 1772, 1793, 1795 ukončilo existenciu Poľska ako nezávislého štátu. Židia boli v dôsledku toho rozdelení pod štyri rozličné jurisdikcie. Významnejšie množstvo židovského obyvateľstva z juhu a juhozápadu krajiny (Halič) bolo začlenené do habsburskej ríše. In.: G.D. Hundert: *Židia v Poľsku v období rozdelenia*, str. 109, In.: *Tisíc rokov aškenázskej kultúry*, Kalligram, Bratislava 2002.

nagóga, ktorá je príkladom poľskej sakrálnej židovskej architektúry. Typ deväťklenbovej hlavnej – mužskej sály zaklenutý na štyri centrálné piliere, medzi ktorými je umiestnená bima, je jedinečným riešením – produktom poľského synagogálneho staviteľstva. Spolu s maľovanými macevami na židovskom cintoríne je hmotným dôkazom prítomnosti a pôsobenia vplyvov z oblasti poľskej Haliče. Ďalším dôkazom poľského vplyvu je Bardejovčanmi bežne používaný termín „bužňa“ pre pomenovanie synagógy. Je zrejmé, že ide o skomoleninu poľského ekvivalentu slova – synagógy, t.j. „bóznica“. Bardejovská komunita bola zároveň v úzkom kontakte s mestom Nowy Sącz a jeho chasidskou tradíciou. Svedčia o tom macevy s menami zosnulých členov významného rabínskeho rodu Halberstamovcov zo Sandeku, t.j. Nowego Saczu, ktorí sa usadili v Bardejove. Rabín Moše, jeho žena Ráchel a ich syn Chajim Nathan boli potomkovia cadika Chajima Halberstama, ktorý zomrel v roku 1875 a je pochovaný na židovskom cintoríne v Sandeku.¹² Z archívneho dokumentu zo dňa I.II.1924, ktorý obsahuje menoslov funkcionárov židovskej náboženskej obce,¹³ sa dozvedáme, že viacerí poprední členovia obce boli narodení na území dnešného Poľska, napríklad v Limanovej, Gorliciach, Rymanove, Grybove, Bobovej a Novom Saczi.

Interiér Starej synagógy

Interiér Starej synagógy – ženská galéria

V rokoch 1869 - 1872 sa konal v Budapešti židovský celouhorský kongres, na ktorom došlo k schizme. Bardejovská židovská náboženská obec (ŽNO) si tak mohla vybrať medzi ortodoxiou, neologickým smerovaním, prípadne zotrvaním na pôvodnom štatúte v podobe Status quo ante. Bardejovská obec sa vydala cestou ortodoxného judaizmu.

Vďaka výskumu historika Bartolomeja Krpelca, ktorý uskutočnil pred II. svetovou vojnou, je možné aspoň čiastočne rekonštruovať spoločensko – kultúrny obraz židovskej obce. Podľa Krpelcových údajov mali bardejovskí Židia v roku 1935 – dve synagógy (Starú synagóga a Bejt Ha-Midraš), 1 mikve, 5 modlitební a 5 dobročinných spolkov.

¹² In.: Jana Lešková : *Bardejovská židovská náboženská obec v premenách času (s ohraničením od 18. storočia po vznik I.ČSR)*. Diplomová práca, FiF UK Ba, Katedra Slovenských dejín, r. 2001.

¹³ Signat.: 377/1925, Archív mesta Bardejov.

Jedinou dodnes kompletne zachovanou modlitebňou je modlitebňa spolku Chevra Bikur Cholim na Kláštornej ulici. Tento spolok sa, ako stojí v jeho hebrejskom názve, venoval starostlivosti o chorých a tiež starších členov obce. Spolok Chevra Mishnajot, ktorý sa venoval štúdiu náboženských textov a ich komentárov, mal modlitebňu na dnešnej Stöckelovej ulici. Po II. svetovej vojne bola modlitebňa kompletne prestavaná a dnes slúži ako obchodná škola. Významným spolkom bola Chevra Kadiša, t.j. Pohrebné bratstvo. Jeho predstavitelia pripravovali zosnulých na večný odpočinok a organizovali pohrebný sprievod. Modlitebňa bratstva bola zničená počas prestavby priestorov za hradbami mesta. Dalšími spolkami boli Chevra Mirjam – ženský spolok na podporu a zabezpečenie vena pre nemajetné dievčatá a Spolok na ochranu vzácnych kníh.

Exteriér a interiér modlitebne Chevra Bikur Cholim na Kláštornej ulici

B. Krpelec podal tiež správu o stave židovského školstva. V Bardejove boli 2 súkromné, čisto náboženské základné školy (tzv. Cheder), ktoré navštevovali len chlapci, dievčatá nie.¹⁴ Učitelia v takýchto školách boli platení rodičmi detí, ktorí prispievali na školné podľa výšky ich vlastného zárobku. Chlapci boli rozdelení do dvoch skupín. V jednej boli tí, ktorí ešte neboli povinní dochádzať do verejnej mestskej školy a v druhej tí, ktorí museli. Títo chlapci trávili v školských laviciach denne až 10-11 hodín, od približne 6.-7. hodiny ráno do 7. hodiny večer. Židovská mládež sa teda vzdelávala na základných, neskôr stredných školách a aj na univerzitách. Z vyššie vzdelaných ľudí mala ŽNO v roku 1935: 5 lekárov, 6 advokátov, 2 zverolekárov, 1 inžiniera, 1 notára a 4 úradníkov.¹⁵ Zo stupňa vzdelania vyplývali aj jazykové zvyklosti Židov. Staršia generácia hovorila žargónom, zmesou jidiš a ľudového dialektu východného Slovenska, tzv. šarištinou. Staršia mládež charakteru „židovsko-nacionálneho“, ktorá bola odchovaná v maďarizačnom režime, hovorila naďalej po maďarsky, čo vyvolávalo nepriaznivé ohlasy zo strany majoritného slovenského obyvateľstva. Mládež, ktorá skončila alebo navštevovala československé školy, hovorila radšej po slovensky a mala väčší sklon k asimilácii. Židia sa zaoberali roľníctvom, remeslom, boli majiteľmi mliekarní a jatiek. Židia obchodovali vo veľkom s drevom, obilím a vínom, ktoré vyvážali do okolitých krajov. Mnohí z nich boli majiteľmi obchodov na Hlavnom, dnes Radničnom námestí. Z troch kníhtlačiarň v meste boli dve

¹⁴ Jedna z týchto škôl sa nachádzala na dnešnej Stöckelovej ulici, v jej bývalých priestoroch je v súčasnosti hostinec.

¹⁵ Krpelec, Bartolomej: *Bardejov a jeho okolie dávno a dnes*, 1935, str. 174–176.

židovské. V okolí Bardejova sa nenachádzali významnejšie židovské veľkostatky, na dedine boli Židia väčšinou majitelia krčiem. Podľa Krpelca sa bardejovskí Židia mali pred vojnou zväčša dobre, ale boli medzi nimi aj úplne chudobné, dokonca aj žobrajúce rodiny, ktorých členovia si zarábali nosením vody alebo prepravovaním ťažkých nákladov.¹⁶

V roku 1942 bolo 3700 Židov z Bardejova a okolitých dedín deportovaných do nacistických koncentračných táborov. Hrôzy II. svetovej vojny tak pripravili Bardejov o jednu z jeho výrazných farieb, ktorá tvorila pestrú paletu predvojnového koloritu mesta.

Jeden z posledných pamätníkov dávnych čias, ktorý na vlastnej koži pocítil neľudskú krutosť a zverstvá vojny, výnimočný človek pán Maximilián Špíra, zomrel zhruba pred pol rokom. Spolu s ním boli pochované spomienky a ozvena niekdajšieho židovského života v Bardejove.

Touto cestou by som sa chcela ešte raz dodatočne poďakovať tomuto pánovi za všetky príbehy a obrazy maľované slovom, ktoré mi pomohli aspoň čiastočne nazrieť späť do minulosti. Jemu a všetkým, ktorí sa kedy venovali výskumu a zaznamenávaniu diania v bardejovskej židovskej komunite, vďačím za to, že prechádzajúc sa ulicami môjho rodného mesta vidím tiež jeho predvojnovú tvár, budovy, ktoré slúžili svojmu pôvodnému účelu a počujem hlasy v zabudnutých jazykoch.

Stručný slovník výrazov a pojmov použitých v texte

- Bima** – vyvýšené miesto, väčšinou v strede synagógy, s čítacím pultom, z ktorého sa číta z Tóry.
- Cadik** – (hebr.) „spravodlivý človek“. Charizmatický vodca chasidskej komunity. Svätý muž.
- Chasidizmus** – z hebr. „chasid“ (zbožný, láskyplný). Ide o ľudové náboženstvo – spoločenské hnutie založené rabínom Baal - Šem - Tovom (asi 1700 – 1760) so silnými pietistickými a mystickými koreňmi, hlásajúce spontánnosť osobnej viery a bohoslužby. Zdôrazňuje cnosť „radostne slúžiť Pánovi“.
- Chronostichon, chronostich** – (gréc.) historický nápis na starých budovách obsahujúci leto-počet.
- Mikve** – „rituálny kúpeľ“.
- Synagóga** – (gréc.) „miesto zhromaždenia“. Stredisko náboženského aj sociálneho života židovskej komunity. Slúžila ako modlitebňa – „bejt ha- tefila“, ako ustanovizeň na vyučovanie náboženského zákona – „bejt ha- midraš a ako miesto verejných rokovani obce– „bejtha- kneset“ (poroku 70 občianskeho letopočtu nahradili synagógy funkciu zničeného Chrámu).
- Suburbium** – (lat.) hist. podhradie alebo menšie urbanistické útvary pri materskom sídlisku, ktoré vznikali rozvojom priemyslu a prilivom vidieckeho obyvateľstva do mesta za prácou a obchodom.
- Tóra** – (hebr.) „učenie, návod“. V širšom zmysle celé židovské náboženské učenie, v užšom zmysle označenie piatich kníh Mojžišových. Pre synagogálne účely je dodnes písaná na pergamen, ktorý sa navíja na drevené tyče.

Od redakcji:

Jana Švantnerová – študentka Vedy o výtvarnom umení a Judaistiky na Univerzite Jana Amosa Komenského v Bratislave.

¹⁶ Krpolec, Bartolomej: *Bardejov a jeho okolie dávno a dnes*, 1935, str.158, 173.